

OLVASÓNAPLÓ

EGY MAGATARTÁS RANGJA

SZIRMAI KÁROLY: *Szavak estéje*.

Válogatta Benkő Akos és Szirmai Endre.

A Szirmai Társaság és Archívumok kiadása, St. Gallen—Stuttgart—Sydney, 1978.

Szirmai Károly posztumusz műveinek sorozatában *Szavak estéje* címmel 1978-ban a szerző tanulmányai, bírálati, irodalompolitikai cikkei is megjelentek. Az ötszáz oldalnyi gyűjtemény gazdagsága azokat is meglepheti, akik ismerték Szirmai életművét. Erdekessége talán a novellás kötetekét is fölülmúlja, hiszen azokat jobban ismertük, de nemcsak ezért. Tudjuk, Szenteleky Kornél halála után Szirmai nyolc éven át szerkesztette a *Kalangyát*. S a lap ezalatt érett autentikus orgánummá, s vele párhuzamosan szerveződött irodalommmá az a sok irodalmi kísérlet, tevékenység s az a néhány könyv, amely talán a *Kalangya* nélkül is létrehozható volna, de nem állt volna össze szellemi létté.

Pedig Szirmai nem volt se diplomatikus tehetség, se sugárzó egyéniség, pártfogókat szerezni, hívekkel magát körülvenni, ilyesmire képtelen volt, — rejtély tehát, minek köszönhette szerkesztői eredményeit. Novellái megbecsült értékei irodalmunknak, de nem valószínű, hogy ezek fedezték volna szerkesztői munkájában. Igaz, Osvát Ernő is művek fedezete nélkül lett a század legjelentősebb magyar szerkesztője, de az ő titka eléggé ismeretes. Szépiró kortársai eleget írtak róla. A szerkesztő Szirmairól is vannak idéző elvenszerű képeink, elsősorban Herceg János jóvoltából, de a jelenség természetéről, annak szellemi, esztétikai világgépéről a részletes dokumentáció most áll előttünk a maga teljességében. Szirmai Endrének az örökség publikálásában elkövetett hibáit érheti jogos bírálat — itt is lesz még róla szó —, érheti gáncs, de az biztos, hogy amit ebben a kötetben közreadott, az hézagpótló, jelentős érték.

A szakmabelit sok minden megállíthatja e könyv olvasása közben. Találhat adalékot, érvet a már ismert Szirmai-kép korrekciójához is, a polemikusabb hajlamú olvasó itt-ott perújításhoz is kedvet kaphat. Mi azt szeretnénk rögzíteni, hogy az a színvonaligény, melyet a szerkesztő Szirmai legjellegzetesebb adottságaként tart számon irodalomtörténetünk, a szigor és következetesség, mellyel Szirmai a kontárság ellen küzdött, e majdnem teljes anyag ismeretében is érvényesnek bizonyul. Sőt e szigor történelmi logikája is tisztábban áll előttünk. Arról van szó, hogy Szirmai csakugyan vegyes értékű irógárdát örökölt Szentelekytől, összeverbuválásukat és elkapatásukat föl is rója nagy elődjének. Igaz, egyeseket túlértékel, emberismerete sem volt csalhatatlan, de azt is világosan és többször elmondja, hogy ezt a mindenkit bátorító bizalmat az adott helyzet is megkövetelte, a „lusta vajdasági talajból” így lehetett irodalmat sarjasztani. (49.) Később Szenteleky is érezte a dilettantizmus elburjánzásának gondjait — írja Szirmai, ő tehát elődje e fölismerésének szerzett érvényét. Interpretálásában persze korántsem ilyen töretlen a kontinuitás, de ahogy őt Szentelekyvel szemben előnyhöz juttatta az idő, bennünket is segíthet a távlat annak belátására, hogy Szirmai rostáló munkájához a rostálni valót valakinek össze kellett hoznia. S főleg a *Kalangyát* kellett olyan tekintélyhez juttatni, Vajdaságban legalább, hogy benne megjelenni vagy belőle kiszorulni igazíró szempontjából is fontos lehessen.

Ismételhető: Szirmai és Szenteleky viszonyáról sok fontos adalékot tartalmaz ez a kötet, de sem a színvonaligény, sem a couleur locale szorgalmazása szempontjából nem lep meg elvi jelentőségű újdonságokkal. Az árnyalatokon ragódni pedig nem érdemes, mert van itt sok-sok érdekesebb figyelni való.

Egy lap szerkesztésében ugyanis a színvonaligény éppúgy, mint az alapelvek, mindig a konkrét írás problematikájára lebontott szempontok révén érvényesülnek, sőt igen sokszor e szempontok elvi gyökere nem is érzékelhető, egyszerűen a tetszik-nem tetszik ingere dönti el az állásfoglalást. A szerkesztő ízlése vagy a szeszélye — ahogy mondani szokták. De ha a szerkesztő kritikákat is ír, akkor a tetszik-nem tetszik gesztusait igazolni kénytelen, érvei az ízlés iskoláit, a mérték törvényeit is fölfedik. S aligha van izgalmasabb látvány, mint egy szokimondó, hátrazottan ítélkező szerkesztőt az ítéletalkotás folyamatában látni.

Van, amikor szinte beavat a művel való kapcsolat elmélyülésének folyamatába, például Németh László *Gyász* című regényéről szólva. Fölfedi a maga belső ellenállását legyőző eseményt, eközben tudtul adja, hogy mást várt, hiszen kész mintákra gondolt, s ehhez képest Németh László vállalkozása milyen vakmerő és nagy jelentőségű: a szürke paraszti hétköznapok anyagából alkotott és végig magasan tartott drámaiság.

Anélkül, hogy kimódolta volna, a „szürke” világgal való olvasói ismerkedést elbeszélő intonáció itt már egy lényegyet megnevező passzus tartalmába torkoll. E gondolatból aztán természetesen ágaznak ki a párhuzamok, a szellemi rokonságra utaló mondatok, s Némethnek a görög mintákkal szembeni szuverenitása, a hazai anyag győzelme s a benne fogant hős monumentalitásának rögzítése. Idáig érven az irodalomelméleti, poétikai konzekvenciák kimondására is sor kerül. Ezt a passzust egészében idéznünk kell: „Mese és gondolat — gyümölcs és mag. E kettő fogantatásának a teremtés titkos törvényszerűségénél fogva egybe kell esnie, mert másként a mese rádobott köpeny marad, melyet leha jít a legelső szélnyomás, úgyhogy kemény csonthéjban fanyaron meztelenkedik ki a gondolat. Nos, Németh Lászlónál — a gondolatok csillogásánál — ikerfogantatásról van szó: a mese kínálta a gondolatot, s a gondolat tágitotta a mesét.” (428.) A „falusi és parasztismeret”-re még a következő passzusban is visszatér, a kulcsregényekre ütéssel is éreztetve, hogy az „erős életíz” és nagy gondolat összeforrásában véli megtalálni a hatás titkát.

Idéznünk kellett ezt a részletet, mert a rövidke méltatás Szirmai talán legjobb színvonalát példázza, de még inkább azért, mert esztétikai szemléletének, mértékének alapját fedi föl. Analógiája, a gyümölcs és mag viszonyát idéző, s ahogy anyag és gondolat kapcsolatának szerveségét hangsúlyozza, ha a téma nem sugallná, akkor is Németh Lászlót juttatná eszünkbe. Hogy nagy kortársának munkásságát figyelemmel kísérte, azt máshonnan is tudjuk, de e kötet Kosztolányiról szóló tanulmányában is ösztön és tudat egymásra utaltságáról szólva hivatkozik Németh Lászlóra. (486.) Mégsem hisszük, hogy ez a rokonság egyszerű hatás eredménye volna, mindössze azt, hogy Németh László a maga példájával megerősítette Szirmainak anyag és gondolat, ösztön és tudat, ihlet és technika kölcsönviszonyáról, egymásra utaltságáról vallott régi meggyőződését.

Hogy régi meggyőződésről van itt szó, nem az elsőbbség vagy a szuverenitás szempontjából fontos (hiszen ennek az igénynek az előzményei a görögökig kimutathatók), sokkal inkább Szirmai gyakorlata szempontjából. Hogy kezdettől végig ezzel az igénnyel nézte a műveket, s ez sok állásfoglalását, ellen- és rokonszenvét megmagyarázza. A maga epikáját lírai prózának vallotta, s nemcsak a magáét. Szenteleky *Isola Bellá*-járól szólva írja le ezt az árulkodó mondatot: „Mi mindnyájan lírikusok vagyunk, még azok is, akik a líra talajvesztése folytán megmágyarozták a kényszerültünk.” (331.) Azzal magyarázta ezt, hogy sok mindent kell neki és társainak magába fojtania, s ezért üt ki a prózán is a líra. Vannak aztán

olyan bírálatai is, amelyekben a látomásos megoldást, a transzcendens víziót kéri számon, például Kuncz Aladár *Fekete kolostorán*. (319.) A szóban forgó gyűjteményben azonban elszigetelt megnyilatkozások ezek, inkább a szubjektivitás torzuláslehetőségeit jelzik, mint Szirmai változagos gyakorlatát. A szerkesztő titkainak egyike éppen az, hogy a maga erőteljes művészi karakterét nem avatta mintává. Mindig határozott és mindig kategorikus, de nem a múltól idegen szempontok érőltetésében, hanem a mű természete szerint való lehetőségek számonkérésében.

S ez nem lehetett könnyű, mert az is meggyőződése volt, hogy a vajdasági író felelős a maga nemzetiségével szemben (54.), elvárta, hogy törődjön a közüggyel, a nemzetiségi létet őrző, ápoló intézményekkel, társadalmi megmozdulásokkal. Nem érezte íróhoz méltatlannak saját közössége szolgálatát. Az író legyen a kor lelkiismerete — vallotta összhangban a kor más jelentős írástudóival. Erzékenyen figyelte, milyen időszerű gond jut szóhoz a műben, s a kortendenciákat nem stílusáranlatok, hanem a társadalom felől nézte. Büszke volt a Kalangya kisebbségi szerepére. Mindez keresztelkedte vagy dezorientálhatta volna esztétikai tájékozódását és eltorzíthatta volna ítéleteit is. Közelebről és tüzetesebben kell áttekintenünk gyakorlatát, hogy a jó műről vallott meggyőződésének érvényesítését tanulmányozhassuk.

A kötet rendjében, de Szirmai érésének folyamatában is a Fekete Lajosról szóló esszét először szemügyre vennünk. Az „érést” emlegetni vele kapcsolatban nagyon is indokolt, mert mintapéldája annak a kissé nyers, előadásában még nagyon is személyes, rapszodikus megnyilatkozásnak, amely azóta teljesen kiveszett irodalmunk életéből. Kemény, sőt kegyetlen operációk ma is adódnak, de a nyíltság és őszinteség ilyen tárgasságára és fesztelenségére ma már senki sem képes. Van ebben a személyességben valami szorongásra készítő, sőt viszonyogtató is, hiszen Szirmai nem módszeresen képzett esztéta, ezt maga is jelzi e könyv más helyén, s aggálytalan pátoaszát egy iskolás gyakorlat felől könnyű volna nevetségessé tenni. De akit a lényeg érdekel, s komolyan veszi a hagyományt, melyre hivatkozni szokás, itt, ebben a Fekete-tanulmányban igen érdekes megfigyeléseket tehet.

Abban, hogy a Napló körüli aktivizmus „importlira” volt, s ebben a művöltában csak elkésett utóregzés Kassák mozgalmához képest, s a vajdasági lét átélésének hiányáról szóló kategorikus kijelentések nem igazságtartalmuk miatt érdemelnek figyelmet, hiszen az „import” hasznát más összefüggésekben Szirmai is elismeri, hanem a határozottság, a maga vidéke ügyében magát illetékesnek tudó szellem következetes nyíltsága miatt. Később majd láthatjuk, milyen nemes és emelkedett tud lenni ez a szellem, ha a származás szerinti diszkriminációval kerül szembe, s ha a „jövénny” értékét, értelmét bizonyosnak tudhatja.

Feketében is ezt becsüli. A tehetséget és az otthonra találás természetes, hiteles hangjait. S ebben már szinte tetten érhető az alapigény, vagyis a szerves emberi hitelesség érvényesítésének folyamata. Mert amíg ide ér, a számára rokonszenves költőhöz, óhatatlanul szembe kell néznie az expresszionista Feketével is. Bizonyos, hogy az avantgarde iránti ellenszenvének elvi érvénye hézagos, de Fekete „küldetéses”, „szertelen”, „csapkodó” verseiben biztos érzékkel sejtí meg a belső fedezet, a hanggal való azonosulás hiányait. Egy mai esztéta talán a letisztulás előtti termékeny nyugtalanóság tüneteit észlelné a *Szent grimasz* Szirmai által somnásan elmarasztalt expresszivitásában, de a vonagló láz és a lihegés észlelésében Szirmai a megbízhatóbb. S az ő kategorikus ítéleteit igazolják a későbbi fejlemények is. Az tudniillik, hogy Fekete nem érlelte be a maga avantgarde-ját, hanem majdnem földadta, a „megszüntette megőrizte” József Attila-i, illyési példájával szemben elég sarkos fordulattal lett hagyományosan verselő, természetes és „harmonikus” költő. Igaz, ha Szirmai a mai érzékenységgel olvasta volna Feketét, észrevehette volna, hogy a „drága barna föld”, a „közeli dolgok és egyszerű emberek örök poézise” s ennek helyi megfelelői, a „magyar paraszt, a szántó, a kapások s az öreg bácskai nap, melyet Isten annyi veszendőséggel görget fel minden nap az égre” — bizony az expresszionizmus csitultabb, átszűrtebb

megnyilatkozása. De a tendencia észlelésében az ő ösztöne a megbízhatóbb, s ahogy a fordulatot jellemzi, mai ízlésünktől talán idegen, de virágosságában is igen sokat mond Fekete „harmóniájának” természetéről: „Míg a *Szent grimasz* jó közepéig zavaró diszharmonia, a *Tengerzúgás* nagyobbbrészt harmonia. A *Szent grimasz* hangja a flagellánsé: véres, vajúdásos, gyótródéses, felkorbácsolt — a *Tengerzúgásé*: természetes, meleg áramlású, friss, egyszerű. Erdők és mezők vadvirágillata érzik rajta, szellő sóhajt ki soraiból, szavai keszkenőjét fuvalatt lengeti, fodrozza vagy felkerekedő szélvész tépi. Feketének a legnehezebb is könnyű, mert világos képekben jelenik meg. Nincsenek kimesterkedett szólamai, képei fölé nem kell magyarázó táblácskákat felszegezni s egyszerűsége mégsem emlékeztet a máséra: kitisztult, feketei.” (76.)

Könnyű volna ezt a jellemzést avantgarde és realizmus ütközőpontjává avatni. Vallásos hajlamú teoretikusoknak való alkalom. Bennünket a szemlélet magvára és egyszersmind legtermékenyebb igényeire vonatkozó jelzői érdekelnék: a kimesterkedettséget elutasító természetesség, a letisztultság, mely „feketei”, vagyis az író legbensőbb lényegére utaló jelzők.

Irodalmunk különtörténetének legizgalmasabb látványai közé sorolható az a magatartás, melyet ilyen igények képviselőjében Szirmai egy Csuka Zoltán vagy Laták István korai költészetével szemben tanúsít. Kivált ha tudjuk, hogy Csukát a jugoszláviai magyar irodalom legszívósabb, leglelkesebb szervezőjének tekintette, s többször is megírta, hogy nélküle se Szenteleky, se ő nem vihette volna véghez irodalomalapító munkáját. Csukát tehát igen sokra becsülte, örökös ügyködésére rá is volt utalva. Közben Csuka verseket is írt, nem is mindig jókat, Szirmai tehát kényes helyzetben lehetett, ha igényeihez tartani akarta magát — gondolhatná a mai olvasó.

Nos — talán hajmeresztő, talán megejtő —, Szirmai Csukáról szóló írásaiban nyoma sincs se gátlásnak, se taktizálásnak. Igaz, 1931-ből és 1933-ból valók ezek a bírálatok, amikor még nem volt szerkesztő Szirmai, de Csuka már akkor is kulcsembert volt, s Szirmait ez bizony nem feszélyezte. Figyelme megbecsülést éreztet, néhol határozottan dicséri is Csuka némelyik versét, de vissza-visszatérő aggálya, hogy érzelmi erőben nem elég gazdag ez a költészet, életigenlése túl látványos, programossága zavaró. (300—301.) Nyakatekert mondatokban írja ezt, láthatóan küzd a benyomásait kifejező szavakért, de épp ez benne a megható, ez a hűség, az igazmondás belső kényszeréből eredő stilisztikai erőfeszítés. A „megélttség”, a hangulati átítatottság ama jegyeit kéri számon, amelyek Csukára vallanak, a „csukait”, ahogy Feketéről szólva a „feketeit”. Az egymástól távol eső dolgok társításában az őket összefogó erőt érzi bizonytalannak, a közeget ritkának, a magot lazának, a súlyt kevésnek. Ezért véli gyöngeségnek a dolgok „szétdobáltságát”. De őszinté ámulattal adózik, ahol „erőt”, „egyszerűséget” észlel. A szürkén ismétlődő gondolatokkal, a „kópiák”-kal szemben az „érzelmi hevületet”, a lelket „felvérző” fájdalmat reklamálja. (307.) S bizony nem kertel, ha nem találja, amit elvárna, megmondja kereken: „Csuka, midőn korának hibáit ostorozza, inkább szónok, mint költő.” (314.) A mozgalmi hevületet ott tiszteli, ahol belső szükségszerűség diktálja, fedezi, ahogy ezt Szemlér Ferencről szólva is kifejti. (451.) Csukanál is, ahol „monumentális erő lendíti”, a kozmikus arányokat, ahol eredeti természetlátás hiteltesíti. (311.) Ezekre is talál példát, így lelkiismeretével békében írhatja le: „Csuka a jugoszláviai magyar kisebbségi irodalom egyik legnagyobb értéke.” (312.) Ne felejtjük el: 1931-ben írta!

De túl a minősítés pontosságán vagy pontatlanságán, a magatartás egyenességén, észrevehettük, hogy az értekező prózával küszködő Szirmait a mű természetének megközelítésében milyen kitűnő ösztön vezeti, mennyire ráérez a lényegre, de nem redukálja egyetlen színre vagy ügyre a mű problematikáját, hanem ahány versnél időzik, annyi szempontra, annyi kérdésre bukkan. Nagy kár, hogy nem lehetett bölcsész, nem lehetett jelen például a Négyesy-szemináriumokon. Érzékenysége, műérző kultúrája nagyszabású esszéi írására tette volna képessé.

A műérző ösztön igen gyakran részműveletekben is bizonyítani tudja a maga érzékenységét, néhol nagyon is skrupulózus, leltározó alapos-sággal halad műről műre, de a jelenség egészét ilyenkor sem veszi szem elől. A jelenség belső minőségét, emberi hiteletét.

A Csukáról írt tanulmányok ismeretében szorongva kezdtem a Laták verseiről szóló bírálat olvasásába, hiszen Laták is hajlott a szólamosságra, és sokkal ügyetlenebb volt Csukánál. Természetesen érzekelte, tudta ezt Szirmai is. Hogy kevés a hibátlan vers, hogy Laták számára fontosabb a műgondnál a mondanivaló. A korai próbálkozásokról, azok zűrzavarosságáról nagyon is keményen beszél, láthatóan a vajdasági aktivizmus másodlagosságát is meg akarja bélyegezni, de az érettebb Laták megítélésében sokkal megértőbb és megbecsülőbb, mint esztétaszigorának ismeretében hinni lehetne. Láthatóan a sors keményése, sors és műazonossága hódítja meg, az a hitelesség, mely szemléletének és mértékének alapjaival kerülhetett összhangba: „Fekete lehet jóval nagyobb költő, Csuka megírhatott vagy tucatnál több kifogástalan verset, de az erős, töretlen egyéniség, az emberi jellem egyiknek költeményeiben sem jelentkezik oly tisztán, mint Latákéiban. Róla nem kell azt írunk: ember és szándék — mily messze távolodott e kettő egymástól.” (449.)

Itt kell arra is rámutatnunk, hogy Latákat világnézeté is elválasztotta Szirmaitól, hiszen Szirmai nem volt marxista, s titkot ebből nem csinált. Épp ennek a bírálatnak a befejező passzusában fogalmazza meg ezt a magatartástörvényt, melynek értéke, szépsége túlmutat Laták és Szirmai viszonyán: „Laták világnézetével ma is szemben áll velünk, de már nem annyira mereven, hogy ne látná be — a kisebbségi sorson belül — egy közös út keresésének szükségességét. Csak megbecsüléssel tudunk rá gondolni, mert iránya egyenes, fegyverei tiszták s végcélja igaz emberi.” (450.)

Másfelől a Cziráky Imréről írt bírálatok hitelesíthetik ezt a mértéket. A komoly, súlyos és tiszta emberiség követelményét. Kétszeresen is, mert Cziráky is a népről írt, s hozzá sokkal színesebben, mint Laták. Otthonossága a tájban, a parasztko világában Szirmaiét is megejtette, a naivabb olvasókat pedig valósággal elbájolta. Népszerűségét Szirmai is elismerte, de annál egyenesebb természet volt, hogysen e kivételes népszerűség titkát meg ne nevezte volna. Eszerint Cziráky nemcsak vérbeli író, de remek fölolvató is: „Valósággal megjátsza elbeszéléseit. Egyenesen színésze írásainak. Nemcsak hangjával, hanglejtésével, hanem gazdag mimikájával is. (...) Van is felolvasój magatartásában valami cigányos. Még önfeledt magakelletésében is. De az összjáték hatása rögzítő. Érdekes, hogy írásainak java valósággal megjátszásra készül.” (393.) S ezután a megjátszásra készülő mű természetének olyan mesteri jellemzését adja Szirmai, hogy vérbeli esszéiről is megirigyelhetné. Jelen összefüggésben azonban az ember és írói lényeg együttlátására kívánjuk a figyelmet fölhívni. A olcsó komédiázásra, melyet bizonyára Kristály István írói magatartására nézve is jellemzőnek vél. (Ezt a sikeréhséget leplezi le Tamás Istvánról írt bírálatában, s még Munk Artúr híres regényét sem tudja őszintén becsülni a szó-rakoztató jelleg gyanús tünetei miatt.) Bírálatainak részleteiből ez ki is derül, kivált ahol a kedvderítő anekdotizálásról, a komikum penzumyszerű alkalmazásáról beszél. (391.) S hogy a képességek elismerése meg ne zavarja az olvasót, Szirmai — híven önmagához — tételesen is megfogalmazza, mit hiányol: „Cziráky penzumos novellái néhol problematikus hangulatig emelkednek, bár igazi problémáik nincsenek.” (392.) Nemcsak a nagyon esedékes „feljajdulást hiányolja Cziráky zamatos paraszti világában, de — ismét csak rá jellemző igénnyel — az ajtók mögötti élet, a belső események emberi színjátékát is. (392.)

„Csupa mozgás, csupa érzékelhető valóság. Semmi elvontság, semmi metafizika. Még a gondolat is bimbó-hüvelyben alszik.” (393.) Ezt is Cziráky megjátszásra írt novelláit jellemezve mondja Szirmai, ami óhatatlanul az ő prózáját juttatja eszünkbe. Bár jeleztük már, hogy a maga jellegzetességeit nem avatja normává, a gondolat és valóság viszonyáról Németh László Gyászát méltatva példás dialektikával beszélt, a vajdasági irodalom viszonyai között ez a kérdés óhatatlanul és újra meg újra fölmerül. A földhöz-

ragadtság és a távlatos, antropológiai érvényesség ellentétéről van szó. Szirmai nem vívódott ezzel a kérdéssel, de csalhatatlan biztonsággal tájékozódott a valóság műbeli szerepének változatai között. A vajdasági művek között is. S ha Cziráky valóságát nem becsülte sokra, annak okát nem a tájhoz kötődésben, hanem Czirákyban kereste. Ugyanígy volt a zamattal az ízes mesélőkedvvel is. Voltak írói, akikben a tájban való otthonosságot és a mesélő tehetséget is igen tudta becsülni. Esztétikai világképében tehát a próza nagy hagyományának kontinuitása is olyan határozott volt, mint a szép rendben megvalósuló versbeszéd időszerűségének tudata.

Legtanulságosabban épp akkor nyilatkozik meg ez az önmagán túl-látó ízlés, amikor magával rokonnak érzett jelenségben észleli a valóság szület-újdonságát. Például a fiatal Herceg János szimbolizmusában: „Herceget az teszi igazi művésszé, hogy ezt a szimbolikusságot a valóság színeivel annyira fel tudja erősíteni.” (355.) „A fű, a fa, a virágok, a nap, a hold, a csillagok: mind édestestvérei. (...) Azért mágikusan kitüzesedő realizmus az ő szimbolizmusa.” (359.) Szempontunkból talán még elvibb érvényű az a megnyilatkozása, melyben Herceg elbeszéléseinek indíttatásáról beszél. Arról, hogy ezek nem egy gondolat köré húsosodva alakulnak, hanem egy megfigyelésből fejlődnek. Nem kétséges, hogy a valóságból szakítottóság és ami ebből következik, érdemként esik itt latba: „Az elvontságának ez a kiküszöbölése s a legapróbb részleteket is átszövő színes, eleven, nyüzsgő mozgalmasság Herceg elbeszéléseit élvezetes olvasmánnyá teszi.” (378.) Radó Imrének is javára írja, hogy „igazi alakokat” ábrázol, s azt veti szemére, hogy „realizmusa mellett nem tud kitartani. Természetének ellentétes végletébe szédül, s a romantika felberregő repülőgépén beleszáguld a kalandosság szféráiba”. (401.)

Legtöbb öröme láthatóan Majtényi derút és epességet, fájdalmat és játékot elegyítő és a részletekben elmélyülő epikájában lelt. Őt tartotta irodalmunk legnagyobb mesemondójának. S devalváló él nélkül tartotta: annak, hiszen tapasztalta, hogy ez a mesélőkedv nem zárja ki a „szenvedélytől hevített, erős” költőiséget. Tájunkra valló ízei Tamási *Abeljét* juttatta eszébe. (470.) S ez a „helyi színek” minősítését illetően is egyenes beszéd.

Szirmai irodalmi világképét tehát nyitottnak, sokfajta érték befogadására is alkalmasnak ismerjük meg ebből a gyűjteményből. Érzékenységet műveltnek és olyannak, amely egy-egy művön belül is sokféle jellegzetesség, probléma és fokozat észlelésére képes.

A világkép arányait, Szirmai látóhatárát illetően nehezebb véleményt formálni. Amit a szerbek humoráról, Ivan Cankar regényéről, Babits Mihály novelláiról, a *Jónás könyvééről*, Travenról ír, kevés ahhoz, hogy világ-irodalmi kapcsolatairól, vonzalmairól képet alkothassunk. Leggyakrabban a nagy orosz epikusokra, Dosztojevszkijre, Csehovra hivatkozik, láthatóan életreszóló élményei voltak. Annak, hogy a kortárs magyar irodalommal lépést tartotta-e, kevés a jele. Bizonyos, hogy Németh Lászlót, Babitsot, Kosztolányit jól ismerte, erről tanulmányai tanúskodnak, de nagyon valószínű, hogy sokkal többet olvasott, mint hivatkozásai mutatják. Az idézgetést, a folytonos összehasonlítást nem kedvelhette, a műveltségével való hivatkozás pedig nem fért össze puritán jellemével. Kultúrájáról műértésének mélysége többet mond, mint a filológiai adatok. Erőteljesnek és állandónak csak az erdélyi magyar irodalom iránti figyelme látszik. Ami a Helikon körül és azon túl ott történt, azt ösztönző példának tekintette. Ha áldozatkészségről, hűségről, felelős munkáról, a különlet lehetőségeiről beszélt, mindig az erdélyiekre hivatkozott.

A másik bizonyosság negatív természetű. Nem látta az avantgarde újabb hullámainak erejét. A magyarországi áramlatokét sem, így fölfogásában lényegében Kassákra és vajdasági utánozóira tagozódott az egész avantgarde. Oka lehet ennek a magyar irodalom egészében fölerősödő realista tendencia, az „új klasszicizmus” térhódítása, szemléletére hathattak az aktivizmus Mikes Flóris-szerű vajdasági képviselői, de a szürrealizmus termékenyítő szerepét József Attila, Illyés Gyula, Tamási Áron művészetében talán az elmondottak ellenére is látni lehetett volna.

Szirmai erejét azonban a Kalangya egy-egy számának összehozása kötötte le, s túl ezen a nemzetiségi lét gondjai. Aligha értette volna meg, ha a legfrissebb áramlatok tudatosítását kérték volna rajta számon, mikor gyatra kéziratok közlésképpessé pofozásával kellett foglalkoznia, s hadakoznia dilettánsokkal, a maga hegemoniáját féltő Naplóval, régi vágású magyarakkal stb.

Voltaképpen kritikát sem írt rendszeresen, idők múltával egyre kevesebbet. Nagy mulasztás, hogy kortársairól való emlékeinek megírásához sem tudtunk kedvet adni neki. Amit a Hídban Radó Imréről, Munk Artúr-ról és Havas Károlyról megírt 1955-ben és 1956-ban, vádlóan mutatja, mi minden telt volna tőle. Az volt a baj, hogy kérdezni sem tudtunk találé konyan, termékenyítően, s ha emlékeznie kellett a Kalangyára, amelyről annyit írt, sok újat nem mondhatott. Pedig történtek itt események, amelyekről érvényesen, a résztvevő hitelességével rajta kívül más már aligha beszélhet.

Mint hogy kritikát, tanulmányt nem írt rendszeresen, irodalompolitikai vitákban csak főszerkesztői kényszerei miatt vett részt, módszerét vizsgálni talán nem is méltányos. De hát a módszer nem föltétlen eleve kidolgozott eljárás mód. Módszere annak is van, aki úgy lenézi a tanáros disszertációkat, mint Szirmai. (379.) Csak nehezebb fölmerni a törvényszerűségeit, mert spontánul, mindig az adott föladat természetéhez igazodik. Azt kell mondanunk, hogy Szirmai e kötetében épp azok az írások a jók, amelyek így születnek. S ügyetlensége ott ütöküz ki, amikor módszeres akar lenni, amikor gépiesen megy novelláról novellára, versről versre, vagy amikor egy regény értékelését csak föalakjainak részletes ismertetése és szerepének jellemzése révén véli megoldhatónak. (331.) Valószínű, hogy a gondosság, a lelkiismeretesség miatt dolgozott így, de természetétől idegen módon — ez bizonyos. Ha átadja magát az olvasás élményének, s a mű világát egy tájként képzei el, sűrítve újjáteremtve azt, amit átélt, sokkal többet tud mondani. Czirákyról adott jellemzése ezért is remeklés. (388.) S persze az emberi-művészi jellem érzéketlen rajza folytán is. Ugyanez teszi emlékezetessé a Radóról, Havasról írt esszéit is.

Sajnos, a szakszerűség akarata eltérítette szépírói lehetőségeitől, s a művek részletező véleményezése, minősítése előadását is meg-megtörte. Okfejtésre, mely egy fölismerés lépcsőin haladva vinne el a célig, jóformán nincs is példa ebben a kötetben. Amit maga is számon kér az értekező prózán, hogy legyen arányosan tagolt, művészi en kerek, mértéktartó hangú, az bizony neki is csak érettebb éveiben sikerül. Néha túl mértékzáról fut neki a műnek, elmerül a részletekben, s arányérzéke a jelentős éreztetésében is ki-kihagy, mérlege kibillen. Ezeket a kibillenéseket szinte minden esetben megmagyarázza a bírált jelenség történeti szerepe. Csuka kivételes aktivitása, Fekete Lajos erősebb líraisága, a Börcsök Erzsébetnek szánt terjedelmes tanulmány pedig a jugoszláviai magyar irodalom helyzetképét is föl-vázolja. Itt esik szó a korai vajdasági kritika, vagyis Szenteleky hálójának sűrűségéről is, de Börcsök regénye, *A végtelen fal* azért is figyelmet érdemelt, mert először kísérelte meg ábrázolni az új helyzetben magyarok és szerbek viszonyának ki nem kerülhető kérdését. Hogy milyen súlyos és kényes kérdés volt ez akkor, Szirmai tanulmánya is tükrözi.

Am a regény történelmi funkciója által keltett izgalom sem bénította meg Szirmai hitelességösztönét, azt az igényt, mellyel ő minden műhöz közelített, vagyis az írói természet és vállalkozás összhangjának követelményét. A „nyomasztó” pesszimista tónus idegen az ő lelki világától, mert alaptermészete a kiegyenlített kívánja” — írja Börcsökéről. (32.) S ha valaki azt hinné, a politikai megfontolás teszi Szirmai ilyen kritikussá, a következő lapon megbizonyosodhat, hogy erről szó sincs. A mérték itt is a hitelesség.

Az arányérzék tehát inkább a jelenségre fordított figyelem, illetve terjedelem nagyságában mutatkozik hibásnak, értőbb olvasó akár a mai ítéletnek megfelelő mozzanatokra is rátalál ezekben az írásokban. Irritálóbb, kirívóbb elírások, burjánzások, „túlcsordulások” — ez is az ő szava! — (462.) inkább stílusában adódnak. A lírikusi hajlam ugyanis folyton meta-

forikus fogalmazásra sarkallja, s ezek a metaforák bizony elég sokszor da gályosak vagy keresettek. A méltó iskolák, a rendszeres gyakorlat és a szaktudomány ellenőrzésének hiánya legelszomorítóbban ezekben az „elcsúszások”-ban érzékelhető. A Feketére meredő problémákat például így jeleníti meg: „A komor, fekete arcú problémák hajukak tépve, bomlottan szaladgálnak az utcákon... Mesebeli szabónak kell lennie annak, aki olyan ruhát tud varrni ezeknek a megkopott szavaknak, melyeknek mását hiába keressük az idők házában. — Azután mégis nekifekszünk a verseknek.” (72.) A névtelen problémák a másik mondatban már megkopott szavak, amit ha nem vett észre a kortárs olvasó, a „nekifekszünk” elszánásában, erőfeszítésében rejülő aránytévésztést megérezhette. S a Napló berkeiben észre is vették. (190—191.) Amit azért mondtunk szomorúnak, mert ugyan ebben az esszében az idegen hatások „áthasonításának”, az egyéniség természeté szerint való sűrűsödés óhajának olyan érveivel találkozunk, amelyek elsörendű esztétára vallanak.

De nézzük tovább az elcsúszásokat, hiszen génezisünkről, önismere-tünkről van szó!

Vitái során Szirmai gyakran kényszerül emlékezni a nagy elődökre, Kosztolányira, Csáthra, akiket — kivált az előbbit — a Napló hivalkodva táltalt föl közönségének a húszas és harmincas évekből is. Szirmait ez a „szakácskultúra” ilyen lehangoló képfejlésre ingerli: az ingyen ételekhez szokott közönség tehát peccsenyét vár, s „ez az, amit hivatott és hivatlan íróink egy része sehogy sem akart megérteni és elfogadni, odacsapott, ízetlen palántát találva fel azoknak, akik tőle szemnek és szájnak kínáló peccsenyét várnak”. (205.) „Engem esz a lúg, ha fejed mosom” — mondhatnók Arannyal, de nem hallgathatjuk el, hogy hiába hibátlan a mondat, a „palánta” meg a „peccsenye” nem lévén versenyítársak, sőt rokonfogalmak sem, óhatatlanul a zsenje tollforgatók föltálatására kell gondolnunk. Ugyanílyen szégyenkezést érzünk, ha pozitív értelemben azt írja, hogy Csuka sorainak víziós menetelése „rápókhálózik” a lelkekre (299.), vagy ha ilyen sosem volt magyarsággal küszködik a hiteles mondatért: „A kölcsönvettség bizonytalan enyémje érzik az énvilág körülhatárolásában...” (302.) Ehhez képest már tisztulás, ha azt írja: „Annak, aki igazságot akar tenni ebben a látszólagos téma-pozitívum-nélküliségben...” (304.)

S ahol nincs hiba a képből, a képburjánzás ott sem mindig a reveláció eszköze, sokszor csak erőlködés, mely egy több évszázados irodalomban azonnal diszkvalifikálhatná a szerzőt. Nekünk azonban közvetlen elődünk Szirmai, erőfeszítésében látjuk a heroizmust. S tudjuk, hogy a heroizmus sohasem tett jót az esszé stílusának. Ahhoz érett kultúra, bőség, erőfölösleg, szellemesség, játékos hedv kell. (Talán épp ezért — néhány kivételtől eltekintve — nem is elementáris közlésforma.) De ki ne észlelné Szirmai hol megrendítő, hol kínos komolyságában, elszántságában a tudománynak is megfelelni akaró szándékot? A rutin, a dörzsöltség, a mellébeszélés szándékát megsegítő steril „módszeresség”, grafikonok és egyenletek híján ő a szóval, képekkel akarta kibeszélni, amit fontosnak érzett. Ez nem sikerült hibátlanul, de az biztos, hogy mindig arról beszélt, ami fontos. Ezek az írások abban is irodalomtörténeti jelentőségűek, hogy irodalmunk vajadásának erőfeszítései tükröződnek bennük. Génezisünk rágásai, az első lélegzetvételek mohó zihálása és a fénybe nézés hunyorgása, ámulata. Még a magabiztosság is gyermeki, a szakmai szorongás teljes hiánya. Herceg Jánostól tudjuk, hogy Kende Ferenc „Monsieur Sans Gène”-nek titulálta Szirmait. (*Két világ*. 230.) Bizonyára azért, mert Szirmai mindig aggálytalanul megmondta a véleményét. Nem volt tekintettel más szempontokra, csak az igazságra. Nos, a stílusa is ilyen sans gène-stílus, artisztikai gyöngéiben is rá valló, s akkori helyzetünkre. Biztos hogy Kende diplomáciai nagyvonalúsága, Csuka ügyessége, szívóssága nélkül e sans gène-magatartás körül hamar elfogyott volna a levegő, de az is, hogy Szenteleky után erre volt szükség, így lehetett rangot adni az író-ság gyakorlatának, igazi intézménnyé avatni a Kalangyát.

*

A távlat, melyből mindez belátható, megkönnyíti a dolgunk, de kötelez is, hogy azt, ami a kezdetekben történt, olyannak lássuk, amilyen volt. A *Szavak estéje* kiadója, Szirmai Endre és gondozója, Benkó Akos nem élnek eléggé a távlat adta lehetőségeikkel. Ismerjük a kérdőjeleket, melyek eljárásaik nyomán fölmerültek, mégis őszintén tiszteljük azt a hűséget és áldozatkészséget, melyet Szirmai Endre apja hagyatékának publikálásában kifejt. Épp ezért nekünk kell megmondanunk, hogy az aggálytalanság, melylyel Szirmai Károly művét kezelik, ma már irritáló. Azért is irritáló, mert természete is más, mint Szirmai sans-gène-sége volt. Aránytévésztéseikkel nemcsak magukat csapják be, de — akarva-akaratlanul — az olvasót is. A céhbelinek pedig alkalmat adnak a gúnyolódásra, e megható vállalkozás lejáratására. Ebben a kötetben is. Hogy a kötet szerzőjét és témáját tudtul adó összegezést nyolc nyelven közlik, már maga is gyanút kelt, de ezt a gyanút még elháríthatja a könyvtárosi szempont: világszerte könnyebb lesz így „szakozni”. Nehezebben magyarázhatók az *Előszó* túlzásai. Szirmai Endre itt azt mondja el, hogy kik biztatták őt e gyűjtemény kiadására. A névsor mehökkentő: Reményi József, William Faulkner, Lukács György, Németh László, Szabó Lőrinc, Thornton Wilder, Juhász Géza, Mario Vargas Llosa, a PEN-klub elnöke és Szabolcsi Miklós, az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának elnöke.

Semmi jogunk kétségbe vonni-e közlések tényét, de a jóhiszemű olvasó nem tudhatja, hogy például Faulkner biztatása a neves orvosbiológus, Szirmai Endre apja iránti kegyeletének szövege, vagy Szirmai Károly műveinek. S a többi biztatás motivációja sem olyan világos, hogy a kiadás értelmének hiteles érve lehetne. Szirmai Endrének igaza van abban, hogy apja „másokért élt”, s ezek az „emlékművek” megilletik, de erről a könyv írásai hitelesebben meggyőzhetik az olvasót, mint a világtekintélyek, akik Szirmai Károlytól talán egy sort sem olvastak. Mi aztán igazán jól ismerjük a határfezetező hírnév-szomj tüneteit, az öncsalás hol megható, hol ellen-szenves nagyzásait, de gyermekbetegséggént kezeljük, s erre Szirmai Károly nevelt bennünket. Sajnáljuk, hogy most az ő műveit kolportáló jó szándék elferdülése láttán kell ezt elmondanunk.

DÉR ZOLTÁN

A MAGUNK NEVÉBEN

SZIRMAI ENDRE: *A magányos óriás*. II.

A Szirmai Károly Emlékbizottság és a Szirmai Károly Archívumok kiadása, München—Stuttgart, 1979.

Egy levél. És benne megint az alig hihető állítás, hogy most már a jugoszláviai magyar irodalom híre is eljutott a nagyvilágba. Az ember az efféle túlzásra csak legyint, különösen akkor, ha csupán egyetlen név lobogtatásával vélte valaki át-törni az idegenség rettentően vastag hangfalát.

Az említett név viselője halott író társunk, aki szerény ember volt egész életében, gyógyíthatatlan kis-

hitűségben szenvedett. Talán ezért levelezett kitartóan és makacsul nemcsak közeli író társaival, akiket olykor éjszaka zörgetett fel a postás a sürgönyével, mert mielőbb véleményt szeretett volna hallani leg-újabb novellájáról, de távolabbi és főként az irodalom magasabb régi-óiban élő literátorokkal is.

Az ő személyi kultuszát szolgálja holtában megható kegyelettel, fáradhatatlanul és konokul a fia. Ki-